

*Inimene, kes oma himud maha surub,
saab endale igaveseks krooniks
teadlikkuse
kõrgemast sisemisest jõust.*

---

24 Kas elektrooniliste aparaatide liigkasutamine teeb haigeks?

Kas elektrooniliste aparaatide liigkasutamine on juba ise haigus, võiksid välja selgitada spetsialistid, aga et elektrooniliste aparaatide liigkasutamine *võib teha haigeks*, on kindel.

Teema on tõsine. Asi on teleri, arvuti, Interneti, mobiiltelefoni ja teiste elektrooniliste vahendite kasutamises ja massikommunikatsiooni sisus. Teatud mõttes on tegemist ühtse fenomeniga: *sukeldumisega kunstlikku maailma elektroonilise tehnika abil*. Seepärast leian, et on õigustatud käsitleda kogu kõnealust valdkonda kui tervikut. Seda, millist meediumi minu argumendid eriti puudutavad, saab igast eraldi juhtumist kergesti järeldada.

Meie ühiskonnas elamiseks peavad noored end vaieldamatult arvuti ja internetiga tuttavaks tegema. Neil tuleks võimalikult vara loobuda ühe- või kahe-sõrmesüsteemist ja õppida klaviatuuri õigesti käsitsema. Nad peaksid suutma hankida vajalikku teavet ning rakendada elektroonilist tehnikat kõikvõimalike probleemide lahendamisel. Kõik nimetatud on suhteliselt selge ning kooli ratsionaalse planeerimisega täiesti tehtav.

Õpetajaametis oleme aga siiski vastamisi küsimusega, kuidas saaks uusi tehnilisi saavutusi *kasutada mõttekalt* ja kuidas oleks võimalik *vältida võimalikke hingelisi ja kehalisi kahjustusi*. Sest paraku näitab kogemus selgelt, et selliste aparaatide kasutamine võib võtta ülemäärase ja ebaterve ulatuse ning nendega kaasnev sisuline külg võib kasutajaid moraalselt kahtlasel viisil aheldada ning neile halvasti mõjuda. Niisugusel juhul on tegemist *elektrooniliste aparaatide liigkasutamisega*.

Põhjus, miks inimene langeb selle ohvriks, peitub erakordses *lummuses*, mis tuleneb moodsa arvuti- ja infotehnoloogia kohati fantastilistest võimalustest. Maailm ümberringi peaaegu lakkab olemast. Ekraan ja helisündmustik hõivavad kõik meeled, tunded, tahte, igatsused, kogu ettekujutusjõu. Nälg ja janu muutuvad tähtsusetuks, rääkimata kohustustest väljaspool seda maailma, kus elu kõige täiega toimub.

Mis ometi tekitab sellist lummust? Näen seda nii:

- Maailm, mille moodne tehnika ekraanile, kõlaritesse või küberkiivrisse võlub, *simuleerib elu*, pakub ennast välja eluna. Seal näeb võõraid maailmu, teisi inimesi, fantastilisi olevusi, neid on kuulda, nendega räägitakse, olgugi et neid

ei ole reaalselt olemas. Kuid üle ekraani vilksav ei ole tegelik elu. Mingi olevuse ilmumine ei ole sünd ja ta kadumine pole surm. Suuremaks muutumine pole kasvamine ega moondumine haigus. Kõlari membraani võnkumised ei ole inimkõne ning rabavad lahendused probleemidele pole mõtlemine. Kunstlikud olendid ei ole enesest teadlikud ega elavad tunnetega olevused. Aga pettekujutus lummab.

- Elektroonilise tehnika võimalused vabastavad meid näiliselt seotusest eksistentsi põhikategooriate – *ruumi ja ajaga*. Need muutuvad suhteliseks, peaaegu tähtsusetuks. Võib viibida praktiliselt samal ajal igal pool maailmas, võtta virtuaalselt kõigest osa. Üleüldiselt võimaldab uus tehnika elutempo meeletut kasvu. See sobib nähtavasti sügaval inimloomuses peituva januga olukorra kiire muutumise ja tempokuse järele.
- Tänu elektroonikale võimalikuks saanud kunstmaailm lubab inimesel meeletult *laiendada* oma *võimupiirkonda*. Peaaegu kõik on kättesaadav: iga muusikapala, igasugune teave, iga pilt ja film. Tarbida saab silmapilkselt ja vähese kuluga kõike, mis töötab mingit naudingut pakkuda. Samuti võib varem praktiliselt lahendamatu probleemidega kiiresti, paari klahvivajutusega peaaegu kägupealt hakkama saada. Ka on võimalik end kättesaadavaks teha tervele hulga inimestele: piisab ühest klahvivajutusest ning kõnetatu – kus ja millises olukorras ta parasjagu ka viibiks – lülitub jutuajamise suurima iseenesestmõistetavusega. Ja tänu kompetentsete informaatikute virtuoossele programmeerimistehnikale võib igasuguseid olevusi, olukordi, tegevustikke või terveid maailmu vähese vaevaga ise luua, omistades neile selliseid jooni ja käitumisviise, nagu igaühele sobib. Taolistes tingimustes saab ise teatud määral loojat-jumalat mängida.
- Lummas on ka *võitlusstrateegia*, millel põhineb enamik arvutimänge, olgu see lihtsalt mäng üksi iseenda vastu, male mingi teise mõtlejaga või sõjamäng kurja vaenlasega, keda on vaja võita. Seda arvestades ei ole sugugi juhuslik, et meessoost arvutikasutajatest saavad sõltlased sagedamini kui tüdrukutest või naistest.
- Ning lõpuks võib lummata juba üksi see, et tehnika võimaldab neid *imeasju* luua. Paeluvad on ka asjaomased jutud, püstitatud ülesanded ja probleemi ületamisele järgnevad eduelamused, aga ka programmeerijate imetusväärsed ideed, perfektne teostus ja ilmselt ka taustahelidega loodav joovastus.

Seda, mis ulatuses on elektrooniliste aparaatide liigkasutamine *kahjulik*, ei saa objektiivselt kindlaks määrata, sest võimalikud kahjustused tabavad alati ainult konkreetseid inimesi ning need võib-olla õpivad vigadest. Seevastu on tarvis juhtida tähelepanu *ohtudele*. Kusjuures on oluline teha vahet ohtudel, mis tulenevad elektrooniliste aparaatide liigkasutamisest endast – arvestamata konkreetset sisu –, ning ohtudel, mis peituvad kindla sisulise küljega tegelemises.

Kõigepealt põhimõtteliste ohtude juurde, arvestamata konkreetset sisulist poolt:

- Üldiselt me ikka teadvustame endale kuidagi, et elektroonilisi vahendeid kasutades elame me kunstlikus maailmas. Nende liigse kasutamise löksu langenut haarab aga *näiline maailm* üha enam ning teda ähvardab pikkamisi oht, et ta ei *suuda enam vahet teha reaalsusel ja illusioonil*. Äärmuslik näide sellest on Jaapani poiss, kes tahtis mängida Supermani ning hüppas kõrghoonest alla ja sai surma. Realistliku enesetunnetuse asemele astuvad kõikvõimsuse fantaasiad. Inimene, kes elab sellises näivuse maailmas, kaotab tasapisi vajaliku sideme reaalse maailmaga, ja soodumus selles maailmas ka vastutust enda kanda võtta areneb nõrgalt.
- Tundide ja päevade kaupa ekraani taga istudes tuleb aja jooksul arvestada *silma- ja rühhikahjustustega*. Lisanduvad optiline ja akustiline *ülepingutus*, mida põhjustavad lausa hullumeelne virvendus ja põrgulik lärm, selle tagajärjel võivad tekkida üldine närvilisus, unehäired või teised terviseprobleemid. Üleväsimus võib kahjustada liigtarvitaja kontsentreerumisvõimet ning takistada normaalsete kohustuste täitmist. Mitte viimases järjekorras ei avalda see mõju käitumisele ja õpitulemustele koolis.
- Elektrooniliste aparaatide kasutamisega liialdamisest tõelise *sõltuvuseni* on väike samm. Arvutisõltuvus, interneti-sõltuvus, mängusõltuvus on sõltuvuse variandid ja sõltuvusega kaasnevad tuntud probleemid: täielik iseseisvusetus, reaalsusekadu, kehalised kahjustused.
- Elektrooniliste aparaatide liigkasutamise tõttu *jäävad tagaplaanile* lapse hinge eluterve arengu jaoks tähtsad tegevused ja sisulised küsimused ning seda lihtsalt põhjusel, et puuduvad nendega tegelemiseks vajalik aeg ja energia. Ära langevad praktilised tegevused, raamatute lugemine, vestlused ning ühised elamused koos perekonna ja sõpradega, muusikariistal harjutamine, matkamine ja tegelemine loomade ja taimedega.

- Noored inimesed on juba iseenesest massifenomenide ja moevooluliste manipulatsioonide suhtes tundlikud. Massikommunikatsiooni moodsad vahendid soodustavad mõtlemise ühetaoliseks muutumist ning laste ja noorukite manipuleerivat *ideologiseerimist*. Sellised tendentsid on vastuolus pedagoogiliste eesmärkidega teha õpilased võimeliseks iseseisvalt mõtlema ja oma tegude eest vastutama.

Lisanduvad ohud, mis tulenevad *internetis leiduvatest konkreetsetest mängudest, piltidest ja manipuleerivatest esitustest*. Ei tarvitse imestada, et inimlikud tunnused on täielikult ka elu näitamise kaasaegsetel vahenditel: need pakuvad kõike, kõige kõrgemast kõige madalamani, soodustavad ühtsustunnet ja teenivad kuritegelikke kampasid. Interneti teel võib vestelda ja ringi vaadata filosoofiliste ja teoloogiliste põhiküsimuste, kunsti ja kirjanduse teemadel; võib aga ka libiseda alla, kõlvatuse ja kuritegelikkuse kõige sügavamasse sohu. Episoodide leidub kõige kohta. Ning meie lastel on oht sattuda mõnele niisugusele hukatuslikule stseenile ja sellele pidama jääda. Eriliselt olgu mainitud pornograafia kogu oma mitmekesisuses, vägivallaprogrammid, uimastite tarbimine, vastuhakk igasugusele autoriteedile, majanduskuritegevus, poliitiline ekstremism, rassism, üleskutsed enesetapuks.

Kui mõni laseb asja ohutumana paista ning väidab, et kõike seda on olnud ju varemgi, siis jätab ta märkamata olulise erinevuse: osavõtt mingist seigast, ainult sellega seosegi loomine nõudis suurt informatiivset ja füüsilist vaeva. Näiteks minu põlvkonna jaoks ei olnud uimastite kasutamine mingi teema, sest tolleaegsetest uimastilugudest ei teatud midagi, ning vaevalt oleks nendes osalemiseks ka mingit teed leitud. Uimastite tarbimine on kujunenud probleemiks tänu nende kergele kättesaadavusele. Internet on teinud nüüd *äärmiselt lihtsalt ligipääsetavaks* kõik, nimelt mitte ainult kasuliku informatsiooni. Piisab parema käe nimetissõrme minimaalsetest liigutustest, et maanduda sobivatele lehekülgedele ja lasta end sealsetest stseenidest laiuti ja sügavuti läbi juhtida. Kõik saab toimuda ilma, et vanemad midagi märkaksid. Seejuures võib saatuslik sattumine hukatuslikule episoodile tulla algul täiesti normaalsest uudishimust.

Näitena olgu nimetatud *pro ana* saidid. Seal pakuvad anorektilised tüdrukud üksteisele tuge, et mitte midagi süüa ja luuni kõhnuda. Neist nutikamad peavad oma veebilehekülgi kõige rafineeritumate ahvatluskunstide abil. *Anorexia nervosa* haigusele antakse isiku kuju ning viimane pöördub lugejate poole kui abivalmis sõbranna Ana: „Tere, luba mul ennast esitleda: minu nimi on *Anorexia nervosa*. Aga sa võid mind Anaks kutsuda. Loodan, et meist saavad head sõbrad.“ Tüdrukutele antakse juhtnöore, kuidas nad saavad Anat salajas pidada ja vanemate eest varjata. Korraldatakse võistlusi, kes suudab kõige rohkem kaalus alla võtta. Toimivas osalejate jaoks tähendab Ana olemine kuulumist vandeseltslaste hulka, kes ei ole

väliselt äratuntavad ja kes tunnistavad vaid *üht* eesmärki: võimaluse korral mitte midagi või võimalikult vähe süüa. Ühel veebilehel seisab suurelt: „Ära üldse mõtle toidule lähedalegi minna!“ ning teisel: „Kunagi ei olda liiga sale.“ Neid, kes peaksid nõrgaks osutama või koguni vanemaid asjasse pühendama, häbimärgistatakse kui reeturlikke äraandjaid. Selle tagajärjel on asjaomased kliinikud ületäitunud ning neil tuleb tegemist teha üha nooremate tüdrukute ja üha raskemate juhtudega. Ja haigekassa kulud suurenevad.

Nagu näide lubab järeldada, on aeg küps rääkida jälle rohkem nähtusest, mis oli aastakümneteks pedagoogilisest diskursusest praktiliselt välja tõrjutud, nimelt *kiusatusest*. Internet ja teatud arvutimängud on minu arvates kõige suurem kiusatusse viiv masinavärk, mis jätab kõik senised endast kaugemale maha. Selle kiusatuse mõjujõud on nii suur, et heatahtlikud vanemad, kes tahavad kasvatada lapsi parima arusaamise järgi ja puhta südametunnistusega, vaevalt enam sellele vastu saavad.

Meil tekib nüüd küsimus, kuidas peaks selliste nähtuste ja probleemidega ümber käima kool.

Sellega on samamoodi nagu kõigi ühiskondlike probleemidega: vaja läheb kahekordset strateegiat. Ühelt poolt tuleks haarata veel võimalike vastumeetmete järele, teiselt poolt tuleb üritada jälile saada halva olukorra põhjustele ja püüda neid kõrvaldada. Avalikes aruteludes seistakse enamasti kummagi strateegia eest eraldi ning mängitakse üht teise vastu välja. Minu arvates on see väär, mitte sellepärast, et üks kummastki seisukohast oleks vale, vaid sellepärast, et mõlemad pooled selle juures „vastase“ seisukohta kui ebatõhusat tõrjuvad. Aga organismid või ka mingid ühiskondlikud kontseptsioonid saavad ellu jääda ainult siis, kui nad tulevad toime – nii raske kui see tihti ka pole – *mõlema* poole nõudmistega, kõrvaldades kahjulikud põhjused positiivsete mõjude arendamise ja negatiivsete mõjude tõrjumise kaudu.

Alustagem teisena nimetatust. Millised vastumõjulised meetmed tulevad kõne alla? Juba kuulen kinnisarusaamast kantud hüüet: „Keelud ei aita!“ Tahaks teha selle suhtelisemaks: „Keelud üksi aitavad liiga vähe.“ Aga teatud kasu on neist igal juhul, sedavõrd, kui ollakse esiteks veendunud õiguses keelde seada, ning teiseks, kui on olemas piisav otsusekindlus keeld maksma panna. Nähtavasti on samal arvamusel seaduseandjagi ning on sellele vastavalt keelanud vägivalda ülistamise ja lastepornograafia. Ning riik teeb kõik selleks, et karistada igaüht, kes neid seadusi eirab.

Interneti-tehnika olemus on aga selline, et kriminaalse sisuga programmide *loojate* vastu on peaaegu võimatu keelde maksma panna. Kui kõrvale jätta vajalikud teadmised, võib igaüks peaaegu igast maakera paigast ülemaailmse võrgu kaudu oma sõnumit laiali saata, selleks pole vaja mingit levitajat. Seda saab teha riikides,

kus ametnikud ise on korrumppeerunud või pole neil mingit võimalust tõhusalt sekkuda. Nii on inimõigustel põhinevate seadustega õigusriik üle kavaldatud ning igal kelmil on juurdepääs ka kõige tagumisse lastetuppa. Sellele vaatamata peaks iga õigusriik oma vastutust võimaluse piires tunnetama.

Et kiusatusse viiva sisuga *pakkumisi* on võimalik ära hoida ainult piiratult, jääb kahjuks üle teha karistatavaks üksnes nende *väärkasutamine*. Mitmed riigid on seda lastepornograafia suhtes ka teinud.

Ka koolil on korra jaluleseadmisel teatud mänguruum. Nii arvan, et kogu *kooliterritoriumil* tuleks kehtestada piiravad reeglid või võimalusel üldse keeld mobiiltelefonide ja teiste elektrooniliste aparatuuride kasutamisele. Sama kehtib praegu ka paljudes ettevõtetes põhjendusega: „Sind on selleks palgatud, et sa oma *tähelepanu ja tööjõuga siin* oleksid.“ Samamoodi kehtib koolis: „Sa tuled kooli, et *siin* olla ja keskenduda sellele, mis on siin vajalik.“ Põikpäised õpilased, kes pole kunagi keeldu kõigile kohustuslikuna õppinud tähele panema, võivad taskus SMS-e saata küll ka käte abil. Aga väikest ekraani kasutada ega ka seega oma värskemate „*valutustega*“ lagedale tulla nad enam ei saa.

Olen tuttav Šveitsi oludega ning siin – arvestades asjaolu, et teatud koolides on kehtestatud nn mobiilikeeld – võtsid 2007. aasta jaanuaris ajakirjanduses sõna nii ühinenud õpilasteorganisatsioonid kui ka Šveitsi õpetajate katusorganisatsioon. Mõlemad astusid välja mobiiltelefonide koolis kasutamise keelu vastu. Mõlemate argumendid olid sarnased: noored inimesed peaksid koolis õppima mobiiltelefonide otstarbekat kasutamist. Saame jälle kõneka näite selle kohta, kuidas mõlemad kontseptsioonid, mis võimaldavad elu ja kooselu – töötamine põhjuste kallal ja piiride kehtestamine – mängitakse välja üksteise vastu.

Pole ime, et õpilased astuvad piiride kehtestamise vastu, aga et ka õpetajate ühing samas suunas tegutseb, on küll hämmastav. Lause, et „õpilased peaksid õiget käsitsemist õppima“, on muidugi õige, kõlab loomulikult alati hästi ja tagab igale selle ütlejale moraalse eelispositsiooni. Siiski lubatagu küsida, kas ei ole selle lause puhul tegemist väga enesepettusega. Tegelikult pole ju üks ja seesama õpetada lastele aineteadmisi ja tehnilisi oskusi või mõjutada nende moraalsel käitumist. Esimesel juhul on edu suures osas meie kätes, teisel juhul on aga meie kasvatuslike jõupingutuste lõpptulemus põhimõtteliselt ebakindel, sest inimese moraal tugineb peamiselt ta vabal otsustusel. Selgitagu me kuitahes veenvalt, milline mobiiltelefoni mõistlik kasutamine välja näeb, õpilaste käitumine meie mõjule ei allu. Meie juhtumil tähendab see järgmist: vaatamata õpetajaskonna tahtele õpetada õpilastele mobiiltelefonide otstarbekat kasutamist, ei hakka paljud vastavalt käituma.

Kui sel poleks haridustööle mingit otsustavat mõju, võiks asja jätta, nagu ta on, umbes nii, nagu täiesti enesestmõistetavalt teeme toitumise, mõnuainetega

ümberkäimise, keskkonnakaitse või seksuaalsuse puhul. Ka siin püüame õpilastele iga kord õpetada seda, mis on mõistlik, aga kui palju nad siis ka mõistlikult tegutsevad, on juba väljaspool meie mõjutusvõimalusi.

Praegu pärsib aga mobiiltelefonide arutu kasutamine otseselt meie haridustööd. Isegi kui saavutame (keelu abil loomulikult) selle, et aparaadid tunni ajal kõnedest märku ei anna, siis selle tehnikaga vahendatavad kõnelused, SMS-id, pildid ja videod hõivavad õpilase siseelust nii suure ulatuse, et on raske nõuda veel õppematerjalile keskendumist. Ka selline avatus uuele, nagu sellest on juttu 11. peatükis, jääb täielikuks illusiooniks. Tasub korraks ette kujutada, mis kõik 20-minutilise vahetunni jooksul mobiiltelefonist läbi käib ning kuidas see järgmises tunnis mööda klassi tiirleb, ning siis endalt küsida, kuidas on sellistes tingimustes võimalik viljakas haridustöö.

Peale selle arvan, et nagu siin soovitatud, kujutab mobiiltelefoni kooliterriitoriumil kasutamise piiramine endast samuti panust iseenesest väga püüdlemistväärt eesmärgini jõudmiseks, nimelt et õpilased õpiksid selle tehnikasaavutusega ümberkäimist.

Samasugust hoiakut nagu õpilaste mobiiltelefonide suhtes pean otstarbekaks ka kooli arvutite juures. Nende paigaldus, järelevalve ja kontroll peaksid vähemalt igati raskendama arvutite väärkasutamist.

Ainult nende meetmetega probleemi mõistagi lahendada ei saa. Ära saab hoida lihtsalt kõige hullemaid mõjutusi. Üleüldse ma ei usu, et kõik kõnealused probleemid oleksid koos lahendatavad. Nii on olnud ju alati: endale valmistatud raskustest ei vabane inimene iialgi. Tasub lugeda Goethe „Nõiduse õpilast“. Seega saab alati püüda ainult osalist edu ja aidata sellega vähemalt mingi hulga noori inimesi paremale eluteele.

Sellest tuleneb küsimus, mille peab iga pedagoog endale esimeses järjekorras esitama: *millised positiivsed, ülesehitavad meetmed võiksid lapsi kaitsta elektrooniliste aparaatide liigkasutamise ja selle tagajärgede eest?*

Alati esimesena saadavaks nõuandeks on *selgitus*. Selles varjab end vana illusioon, et ratsionaalne arusaamine on hea tegutsemise peamine motiiv: seda, mille kahjulikkust teatakse, välditakse. Tore oleks! Kahjuks mõjub eraldiseisev selgitustöö küllalt tihti vastupidi, sest vastuvõtlikud lapsed õpivad sedasi tundma nähtust kõigi ta võimalustega ning – uudishimust, võib-olla kannustatuna kalduvusest kangekaelsusele – proovivad selle ära ja halvimal juhul jäävad selle juurde pidama. Oleks naiivne uskuda, et sedavõrd raske probleem nagu *elektrooniliste aparaatide liigkasutamine* on lahendatav pelgalt vastava teabe vahendamisega.

Moraalse tegutsemise motiivid peituvad kõigepealt inimese *hinges*. Seetõttu saab probleemile ainult siis adekvaatselt läheneda, kui hingeharidust aktsepteeritakse ja realiseeritakse kogu koolitöö põhilise eesmärgina. Iga kindel probleem

– ümberkäimine kaasinimeste, seksuaalsuse, moe, meedia, uimastite, interneti või mobiiltelefoniga – saab pedagoogilises käsitluses olla edukas ainult sel määral, kui võrd on arenenud soodsad põhialused. Need põhialused seisnevad pea, südame ja käe igakülgse harmoonilises kujundamises, mille eest seistakse Pestalozzile toetudes terves selles raamatus.

Kuid kui selgituste all ei mõelda lihtsat informatsiooni teadmisekvõtmist, vaid *jutuajamist*, liigume õiges suunas. Jutuajamises ei valitse pelk objektiivsus, vaid selles jääb piisavalt ruumi kõigi osaliste subjektiivsusele. Siin on tähtsad mure, hirmud, lootused, ootused, abi, kogemused, kokkupuuted. Hea vestlus saavutab vastuvõtliku õhkkonna ning äratab osalistes nende olemuse head küljed. Kui koolitoas pole ainult ainetundja ja -vahendaja, vaid pedagoog, kujundavad ta tunni vaimu korduvalt läbiviidavad kõnelused. Säärastes kõnelustes saab sõbralikult, üksteist vastastikku aktsepteerides vaagida kõiki probleeme, mis õpilasi puudutavad. Siin saab avameelselt ja ausalt rääkida kiusatusest, mis ei ole ju seotud ainult elektrooniliste aparatuuridega, ning saab osutada ka elektrooniliste aparatuuride mõistliku kasutamise võimalustele. Siin on ka õpetajal õigus ja küllap ka kohustus tulla mängu ise kui isiksus kogu oma elukogemuse kaalukuse ja usaldusväärsusse tugineva autoriteediga. Sest tõeline haridus, mis suudab muuta ja arendada inimest sisemiselt, põhineb alati inimsuhetel. Õigesti mõistetud jutuajamine on seetõttu kooli ainuke võimalus õpilasi elektrooniliste aparatuuride liigkasutamise eest kaitsta või sellest vabastada. Ainult et garantiid eduks ei ole.

Oleme siin uuesti jõudnud punkti, kus taas kord ilmneb aineõpetajate süsteemi problemaatika, kerkides esile just vanuses, kus elektrooniliste aparatuuride liigkasutamine muutub aktuaalseks. Millises aines tuleks eeltoodu ellu viia? Muidugi emakeeletunnis, ühiskonna- ja inimeseõpetuses – või kuidas neid aineid, mis reaalselt elu puudutavad, ka ei nimetataks. Aga kahtlemata on paremal positsioonil õpetaja, kelle hooleks on kogu ainete spekter või suurem osa sellest. Lõpuks peab silmas pidama tõsiasi, et koolil on täita kahekordne ülesanne, nimelt anda edasi ainet ja kasvatada. Aineõpetusest lähtudes on aineõpetajate süsteem senikaua eeliseks, kuni igas aines on ametis kompetentsed spetsialistid. Aga kasvatusülesannetest lähtudes on klassiõpetajal paremad tingimused, sest tal on iga õpilasega isikliku suhte loomiseks oluliselt suuremad võimalused. Teravaid ühiskondlikke probleeme silmas pidades oleks hariduspoliitika panus aeg-ajalt eelistusi üle vaadata.